

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

XIII yazı

...Şuşada Xursid Banu Natəvanın öz vəsəiti hesabına tikdiriləyi 12 daş gözlü Xan qızı bulağı da (1873-cü il) öz əzəmətli (uzunluğu 15, eni 7, hündürlüyü 4 metr), klassik üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, on səkkiz metr hündürlükdə olan Molla Pənah Vaqifin Məqbərəsi də (1979) müasir tarixi mədəniyyət abidəsi kimi çox qiymətli dir. Həmçinin Türkmənçay müqaviləsindən sonra inşa edilmiş kilsə kompleksi də tarixi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Cıdır düzü, İsa bulağı, Topxana meşəliyi, mədəniyyət və istirahət ocaqları da eləcə.

Yuxarı Qarabağ ərazisində Tunc dövrünün ən qiymətli abidələrindən hesab olunan Xocalı kurqanları kompleksi əlli hektar sahəni əhatə edir və bu kompleksə 100-dən artıq kurqan daxildir.

Qarabağ ərazisində, həmçinin "Çoban daşı" adıyla məşhur olan, ilk insan heykəlləri hesab olunan Mehriyənin (şaquli vəziyyətdə torpağa basdırılmış daşlar) sayı onlardır. İcmalar tərəfindən "Pir" hesab edilən Mehriyə çoxdandır ki, müqəddəsləşdirilib, inanc yerinə çevrilib. Onlardan Xocalı ərazisində daha çoxdur. "Qoşun daşı" deyilən mehri xiyabanlarına Zəngəzur bölgəsində rast gəlmək mümkündür.

Qüdrətli Alban dövlətinin bu ərazidəki izlərini (IV əsr) işğala qədər saxlamış alban abidələri Qanzasar, Ağdərə məbədi, Laçın rayonunda Ağoğlan kilsəsi də erməni vandallarının əli ilə dağıdılmış, tarix səhnəsindən silinməyə məruz qalmışdır.

Xan kəndindəki çevrə boyu düzülüşü əzəmətli daş abidələr Neolit və Tunc dövrünün xatirə kitabı kimi olduqca əhəmiyyətlidir.

Xocavənddə Amaras monastırı, Ağdamda Xatın türbə (XIV əsr), Papravend türbəsi, Əsgəran qalası, eramızdan iki min il əvvəl Tunc dövründə çiy kərpicdən tikilmiş "Üzərliktepe" qalıqları, Zəngilan rayonunda Məmmədbeyli kəndindəki Məmmədbeyli türbəsi (1305-ci il), Şərifi kəndindəki Şərifan türbə sər-dabəsi (XIII-XIV əsrlər) Kəlbəcər rayonunda yaşlı bilinməyən, qədim tarixə malik Comərd, Qalaboynu, Qaracanlı və Lök qalalarını, məşhur Xudadəng kompleksini, Laçınqaya abidəsini, Alban məbədinin adlarını çəkmək olar ki, bunlar da bilavasitə erməni vandalları tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.

Maraqlıdır ki, Kəlbəcər bölgəsində Qobustan rəsmlərinə bənzər qayaüstü təsvirləri miqdarı üç min beş yüzdən artıqdır ki, bu da ərazidə qədim dövrlərdən insanların yaşamasından xəbər verir.

Bir araşdırmanın qeyd etdiyi kimi, "əgər vandallar, faşistlər yalnız abidələri məhv edib xalqın sərvətini talamaqla məşğul olublarsa, ermənilər bu yöndə xüsusi orijinallığı göstərərək Azərbaycan xalqına tarixən məxsus abidə və sərvətləri dağıtmaqdan yanaşı, öz adlarına çıxarmaqdan da yan keçmişlər. Bu isə yuxarıda deyildiyi kimi, beşəyi cinayətdən başqa bir şey deyil. Apardığımız müşahidələrə görə, mənfur erməni vandalları, işğalçıları tərəfindən qarət olunmuş ərazilərdəki 22 muzeydən qırx mindən artıq eksponat dağıdılıb. Bu incələrin bir qismi sındırılıb, dağıdılıb, bir

hissəsi xarici işbazlara satılıb, bəziləri isə heyasızcasına "erməniləşdirilib".

Eksponatlar arasında arxeoloji, tarixi, etnoqrafik, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, dekorativ tətbiqi sənətə dair, habelə tarixi sənədlər, meişət əşyaları, dulusçuluq, xalçaçılıq, zərgərlik nümunələri, qəzet və jurnal materialları, fotosəkillər vardı. Qeyd olunmalıdır ki, qədim tariximizin bu canlı şahidlərinin böyük əksəriyyəti e.ə. 12 - 4-cü minilliklərdə yaranmışdı. Erməni barbarları müasir mədəniyyət nümunələrini də dinc buraxmaya-

iribuynuzlu mal-qaranı sürüb aparmışlar. Elə həmin vaxt Molla Nəsrəddin yolunda ermənilər Şuşadan Cəbrayılın dalınca getmiş 12 nəfər türk soymuş, sonra da öldürmüşlər.

1918-ci ilin payızında vəhşi erməni vandalları 133 evdən ibarət Salatekin kəndini tamamilə dağıdaraq yandırmış, əmlakları qarət etmiş, mal heyvanlarını yağmalayıaraq aparmış, üstəlik torpaqlarını da ələ keçirmişlər. Elə həmin vaxtlar Şıxımlı, Gövşatlı, Divanlılar, Çarakuş kəndlərini talan edərək od da qalmış, əhalini qarət etməklə yanaşı onlara məxsus mal-heyvanları sürüb aparmış, meyvə ağaclarını və üzümlikləri doğramışlar.

Şuşa qəzasının 1-ci və 3-cü po-

Məlumatda göstərilir ki, bu hələ ermənilərin həmin qəzada törətdikləri cinayətlərin hamısı deyildi. Şahid ifadələrini özündə ehtiva edən sənədlərdə qeyd olunur ki, yalnız Şuşa qəzasında dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmiş türk kəndlərində öldürülənlərin sayı təxmini hesablamalara görə 150 nəfərdən çox idi. Öldürülənlər üzərində ağılaşmaz vəhşiliklər edilmişdir. Onlar süngərlerle dəlik-deşik edilir, başları kəsilir, kiçik yaşlı uşaqları süngüyə taxaraq bayraq kimi başları üzərinə qaldırılır, qadınların döşü, kişilərin burnu, qulaq və cinsiyyət üzvləri kəsilirdi. Meyitləri doğrayır, yandırır və olmanın təhqirlərə məruz qoyurdular. Şuşa qəzasında bu vəhşiliklərə rəhbərlik edənlər: Sok-

Həmin dövrdə Yuxarı Qarabağ ərazisində demək olar ki, əslində iki hakimiyyətlik hökm sürürdü. Zəngəzuru bütünlükdə ələ keçirmiş daşnak hökumətinin əlaltıları Şuşa, Cavad və Cəbrayıl qəzalarna əl uzadırlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən ermənilərlə sülh şəraitində yaşamaq üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görür.

Hətta hökumət qüvvələrinə göstəriş verilir ki, ermənilər tərəfindən təxribatlar törədilsə belə dözümlülük göstərsin, onlara cavab verməsin. Şuşa şəhəri və ətraf kəndlərdə olan ermənilər iqamətgahı həmin şəhərdə yerləşən müvəqqəti general-qubernatorun hakimiyyətini tanıdır, Şuşadakı erməni milli şurasının bütün tapşırıqlarını dənışıqsız yerinə yetirirdilər. Hələ 1919-cu il iyunun əvvəllərində Şuşada və onun ətrafında baş vermiş hadisələrdən üç ay əvvəl Şuşada oturan ingilis komandanlığının nümayəndəsi Şuşadakı erməni milli şurası üzvlərinin təhriklilik hərəkətlərini və onların yerli türklərlə gəlmə ermənilərin dinc yanaşı yaşamalarına heç cür imkan vermədiklərini görərək onları Şuşadan kənarlaşdırmağa söz verir. Lakin hiyləgər erməni icmasının təzyiqlə ilə mümkün qədər bu işi yubadırlar. Erməni və türk hissələrinə bölünmüş Şuşada erməni milli şurası öz təvəvüzkar təbliğatçılıq siyasətlərini heç vaxt dayandırmamaq istəmir.

"Ararat" erməni respublikasından şuranın ən qatı millətçi və bərişməz üzvü olan V.Arzumanov vəsitisilə dəstək olan şura bunun müqabilində münəzəm olaraq "Ermənistan" hökumətinin şovinist tapşırıqlarını yerinə yetirməyə həmişə hazır idi.

Şuşa-Gorus, Şuşa-Qaryagin yollarını tam nəzarət altında saxlayan ermənilər bu yollarla Şuşa ermənilərinə gizli kömək, silah-sursat və s. ləvazimatlar gətirilirdi.

Ermənilər yayqabağı türk maldarların yaylaqlara köçməsi və Şuşanın yaxınlığından keçməsi ilə əlaqədar tez-tez təxribatlar törədirdilər. Onlar sürülərə hücum edir, çobanlara xəsarət yetirir, bəzən öldürür, sürülərini qarət edib aparırdılar. Müvəqqəti general-qubernator X.Sultanov başda olmaqla Azərbaycan hakimiyyət orqanları isə bütün bu hərəkatlara dözərək əmin-amanlıq yaratmağa çalışırdılar.

1919-cu il iyunun əvvəlində çoxlu silahlı ermənilərin gizli yolla şəhərə daxil olmağa çalışan dəstə haqqında məlumat olan Azərbaycan hökumətinin Şuşa nümayəndələri Üç Mix adlanan yüksəklikdə yerləşən səngərlərdə gözləntilərin sayını artırmağı qərara alır. Şəhərin İravan darvazası tərəfdə 40 əsgər və bir pulemyotdan ibarət yeni post yaradılır və onlara tapşırıq verilir ki, şəhərə daxil olanlar üzərində ciddi nəzarət qoysunlar.

İyulun 4-də səhər tezdən tamamilə gözlənilmədən Üç Mix yüksəkliyi tərəfdən atışma səsləri eşidilir, tezliklə bütün şəhər bürüyür. Sonradan müəyyən olunur ki, həmin yüksəkliyin aşağı hissəsində mövqə tutmuş yüzə yaxın erməni quldurları qəflətən hücumə keçmişdir. Erməni zabiti Arzumanov başda olmaqla türk əsgərlərinin səngərlərinə soxulmağa cəhd göstərən terrorçular ciddi müqavimətlə qarşılaşmışlar. Bu ölüm-dirim savaşında üç nəfər türk əsgəri şəhid olmuş, ermənilərdən isə hücumə rəhbərlik edən Arzumanov və bir neçə quldur cəhənnəm sakini olur...

(ardı var)

Sultan Əbdülhəmid:

"Erməni məsələsini ermənilərin axırına çıxmaqla həll etmək olar"

raq, onları bütünlüklə məhv edib. İşğal zonasında olan 808 klub binasını, 4,5 min nüsxə fondu olan 927 kitabxanayı, 85 musiqi məktəbini, 10 mədəniyyət və istirahət parkını, 4 dövlət teatrını tamamilə dağıdıblar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusən də Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri bizim üçün yenilik deyil. XIX əsrin ortalarından başlayaraq türk xalqına qarşı davam edən milli ədavətin, törədilən qarlı toqquşmaların səbəb və nəticələrinin təhlili hələ uzun müddət davam edəcəkdir. Hələlik isə dünya susur, tarix susmur.

Əldə etdiyimiz arxiv sənədləri deməyə əsas verir ki, 1918-ci ilin mart ayının 20-də Novruz bayramı günü Hadrut rayonunun Tuğ kəndində ermənilər həmin kənddə qonşuluqda yaşayan türklərə hücum edərək mülkədar Ağə bəy Məlik-Aslanovu və onun həyat yoldaşı Güldəstə xanım Nəcəf bəy qızını döyərək öldürür. Həmin kəndin yolunda faytonçu Novruz Qasim oğlunu və Ağə bəy qardaşı Səlim bəy Məlik-Aslanovu qətlə yetirir.

1918-ci ilin yayında ermənilər Şuşanın Perioğlular kəndi yaxınlığındakı köçəri alaçıqlarına hücum edərək onları dağıtmış, qarət etmiş, Zarıslı kəndinə məxsus üç yüz baş

rat Melik Şahnezerov, Akop Veddiyev, Şamir Avakov, Armenak Xaçaturov, Ekiş İşxanov, Xosrov, İşxan və Tiqrən İşxanov qardaşları və başqaları idi.

Məlumatdan görünür ki, bu hadisələr zamanı ən sadə hesablamalara görə qəzanın türk əhalisinin çəkdiyi zərər iki yüz milyon manatdan çox olmuşdur. (Bax: ARDA. Fond 100, siyahı 2, iş 796, vər. 97).

Maraqlıdır ki, ermənilər təkcə Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan, bu ərazidə üç müstəqil respublika yaradıqdan sonra "Ermənistan" respublikasının ərazisində deyil, həm də Azərbaycanın öz ərazisində də türk millətinə qarşı soyqırımı siyasətindən əl çəkməmişlər.

Onlar haqq-nahaq Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqları olan yuxarı Qarabağı və Zəngəzuru "Ermənistan" respublikasının tərkib hissəsi elan edir və burada Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyətini heç vaxt tanımaq istəmirdilər.

Beləliklə də Zəngəzur və Qarabağda erməni "Milli şura"ları yaradılır. Bu bölgələrdə yaşayan bütün erməni əhalisi bu "şura"ları əslində

Həmin dövrdə Yuxarı Qarabağ ərazisində demək olar ki, əslində iki hakimiyyətlik hökm sürürdü. Zəngəzuru bütünlükdə ələ keçirmiş daşnak hökumətinin əlaltıları Şuşa, Cavad və Cəbrayıl qəzalarına əl uzadırlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən ermənilərlə sülh şəraitində yaşamaq üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görür

lis sahələrində isə 1918-ci ilin avqustunda naxələf, yaramaz qonşular Atmazlı, Keştmazlı və qazanlı kəndlərinin bütün varidatını süpürüb aparmış, elə həmin günlərdə 240 ailədən ibarət olan Gülablı kəndini dağıdaraq kənd camaatına məxsus bütün heyvanları qovub aparmışlar. Daşnaklar Mərzili kəndinin türk əhalisini öz ata-baba ocaqlarını tərk etməyə məcbur etmiş, onların ev əşyalarından çoxunu qarət etmiş, çoxlu sayda ev heyvanlarını sürüb aparmış, türklərin tərk etdikləri evlərə sahib olmuşlar.

1918-ci ilin mart ayında erməni quldur dəstələri Sokrat Melik-Şahnazarovun başçılığı ilə Abdal kəndini dağıtmış, qarət etmiş və kəndin varidatını talamış və heyvanları aparmışlar. 1918-ci ilin avqustunda erməni yirticiləri Qaradağlı, Xocavənd kəndlərini və onları türk köçerilərini də qarət etmiş, mal-heyvanlarını sürüb aparmışlar. Ermənilər Xocalı kəndində də türk əhalini öz kəndlərini tərk etməyə məcbur etmiş, var-yoxlarını talan etmişlər.

isə Azərbaycan ərazisində onları idarə edən "Ermənistan" respublikasının hakimiyyətini tanıdıqlarını bildirdirdilər.

Azərbaycan Respublikası hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Bakıda olan ingilis komandanlığı ilə razılaşaraq Azərbaycanın mübahisəsiz ayrılmaz hissəsi olan Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ərazisində müvəqqəti general-qubernatorluq yaradır.

Yanvarın 29-da doktor Xosrov bəy Sultanovu oraya general-qubernator təyin edir. Ancaq buna baxmayaraq bu qəzalarda məskunlaşdırılan ermənilər heç cür Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına tabe olmaq istəmirdilər. Heyasızlıq o yerə çatır ki, "Ararat" Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi öz hökuməti adından Azərbaycan hökumətinə nota verərək göstərilən müvəqqəti general-qubernatorluğun yaranmasını "Ermənistan ərazi hüquqlarına qəsd" kimi qiymətləndirir. (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 30 yanvar 1919, N 21).